

ДО 180-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ О.О. БОГОМОЛЬЦЯ: ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ВНУТРІШНЬОЇ МЕДИЦИНИ ФЕДІР СТЕПАНОВИЧ ЦИЦУРІН

М.І. Дземан

Науково-виробничий центр ТОВ «ЕРБІС», ПП «Лабораторія ЕРБІС», м. Київ

Резюме. У роботі подано дані щодо постаті Цицуріна Федора Степановича — першого професора-терапевта медичного факультету Імператорського Університету святого Володимира в Києві. Федір Степанович був засновником першої кафедри терапії, заклад традиції викладання внутрішньої медицини в університеті, а відповідно і наріжний камінь у фундамент Київської школи терапевтів.

Ключові слова: Цицурін Федір Степанович, перший професор-терапевт медичного факультету Імператорського Університету святого Володимира, Київська школа терапевтів.

To the 180th anniversary of the National Medical University named after OO Bogomolets: the founder of the Kyiv school of internal medicine Fedor Stepanovich Tsitsurin

М.І. Дземан

«ERBIS» Ltd., PE «ERBIS Laboratory», Kyiv

Abstract. The work represents the data of historical research regarding the personality of Fedir S. Tsytsurin, the first professor of therapy of the Medical Faculty of the Imperial Saint Volodymyr University in Kyiv. Fedir S. Tsytsurin was the founder of the first department of therapy, he laid the traditions of teaching the internal medicine in the University, and respectively, he was the cornerstone in the foundation of Kyiv School of Therapists.

Keywords: Fedir S. Tsytsurin, the first professor of therapy of the Medical Faculty of the Imperial Saint Volodymyr University, Kyiv School of Therapists.

DOI: 10.31793/2709-7404.2021.2-2.71

© М.І. Дземан

Надійшла до редакції 02.03.2021

Адреса для листування
(Correspondence): Івано-Франківський
національний медичний університет,
вул. Галицька, 2, м. Івано-Франківськ,
76018, Україна. E-mail: zdovado@ukr.net

ЦИЦУРІН Федір Степанович (12 червня 1814, Бірюч, Слобідська Українська губернія — 19 грудня 1895, Санкт-Петербург, Російська імперія)¹ — перший професор-терапевт медичного факультету, засновник перших кафедр внутрішньої медицини Київського Університету. Родоначальник Київської школи терапевтів та основоположник першої Київської наукової школи внутрішньої медицини. Фундатор концепції організації медичної освіти на засадах клінічного викладання, що керується постулатами гуманізму. Його внесок у відновлення академічного викладання медицини в Царстві Польському та реформування військової медицини Російської імперії в другій половині XIX сторіччя є визначними.

Життєпис

Згідно з усіма наявними біографічними даними Ф.С. Цицурін народився 12 червня 1814 року в козацькому історичному регіоні Слобожанська Україна в містечку Бірючі [1-5]. Згідно російського правопису прадавнє прізвище «Цицура» було зрусифіковано і про це свідчить свідоцтво № 983 від 24 листопада 1839 року Харківської медичної управи. Здобув початкову освіту в повітовому училищі в Богучарах. Продовжив навчання в Харкові, де закінчив гімназію із срібною медаллю, а медичний факультет Харківського університету — з відзнакою. Здобувши в 1835 році звання лікаря першого класу, Федір Степанович три з половиною роки займається лікарською практикою в Харківській губернії. У 1839-1841 роках Ф.С. Цицурін навчається в Професорському

інституті Дерптського університету. За успішно виконану наукову роботу «Nonnulla de typho abdominali (fièvre typhoïde Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem» («Матеріали щодо причин та способів лікування тифозної лихоманки») здобуває ступінь доктора медицини. 29 липня 1841 року отримав призначення на викладацьку роботу в запланованому до відкриття медичному факультеті Імператорського Університету святого Володимира [2, 6]. Оскільки викладання клінічних дисциплін здійснюється на старших курсах, був відряджений за програмою підготовки університетських викладачів на стажування до найкращих європейських клінік. Вдосконалювався в терапії, патологічній анатомії та семіотиці в кращих університетських клініках Німеччини, Австрійської імперії, Франції, Швейцарії та Італії. Стан європейської медичної галузі та досвід свого стажування ретельним чином описав у звітах. Усі вони були опубліковані в журналі Міністерства народної освіти та Російській медичній газеті [5]. На звітній лекції молодого доктора медицини Цицуріна Ф.С. був присутнім міністр народної освіти С.С. Уваров.

Приїхавши до Києва, Федір Степанович з ентузіазмом взявся за організацію клінічного викладання внутрішньої медицини на щойно заснованому медичному факультеті [7]. Тож професору-терапевту Ф.С. Цицуріну довелось багато займатись організаційною роботою [4]. У 1844 році він засновує й очолює кафедру терапевтичної клініки із семіотикою. Це була перша клінічна кафедра внутрішньої медицини в Університеті [8]. Також за сумісництвом започаткував та провадив клінічне викладання і на другій кафедрі внутрішньої медицини медичного факультету — приватної патології та терапії [2]. 1 листопада 1844 року професор Ф.С. Цицурін урочисто відкриває першу університетську терапевтичну клініку і стає її директором [2, 3]. Протягом 1847-1850 рр. на виборній основі обіймав посаду декана медичного факультету [2, 4]. У 1845 році побачила світ визначна наукова робота київського професора-інтерніста Цицуріна Ф.С. «Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань». Із позиції історичної ретроспективи вона визнана за «документ вражаючої сили, маніфест медицини, що вступила в природничо-наукову епоху своєї історії» [7]. Бачимо, як останнім часом цитування «маніфесту медицини» першого київського професора-терапевта стає особливо популярним.

¹ Дати вказано за старим стилем

Ідеї та засади сформованої першим київським професором-терапевтом Ф.С. Цицурінім концепції організації медичного освітнього процесу були прогресивними і, більше того, для того часу — сміливими. Вони аргументовано визначали медицину як природничу науку, що постала та розвивається на основі суто дослідного пізнання. Родоначальник Київської школи терапевтів у середині XIX сторіччя харизматично проголосив: «...Настає нова епоха для Медицини, яка обіцяє принести з часом корисні плоди нашій Науці...» Наукову методологію та дослідне пізнання молодий доктор медицини однозначно визначає безпосередніми інструментами лікарської справи: «Із того часу, як Патологічна Анатомія показала нам, що будь-яке, чи майже будь-яке, явище хвороби має свій речовий субстрат, Діагностика отримала зовсім інше, нове життя. Ми навчилися відрізняти явища як прояв хвороби від інших явищ, які не мають з нею жодного зв'язку; ми навчилися на основі Патологічної Фізіології надавати цим явищам надзвичайного значення, пояснювати їх сутність і переводити їх в "ознаки хвороби"». А після такої аргументації чітка констатація: «Таким чином, виникла раціональна, заснована на Фізіологічних законах Семіотика» є цілком переконливою. Концептуально основні положення запропонованої першим київським професором-терапевтом концепції належної організації медичної освіти залишаються актуальними і в сьогодення.

Будучи глибоко переконаним прихильником науково-дослідного пізнання, Федір Степанович влучно визначає крайню необхідність універсального застосування в лікарській практиці «усіх знань, які входять до складу медичної освіти». Його резони є зрозумілими та логічними. Він справедливо вказує, що «наскільки справедливою є думка про те, що першим і головним обов'язком Лікаря є лікування хворих, настільки ж хибним є виведений звідти висновок, за яким Клініка є тільки практичним застосуванням теоретичних знань, набутих у Терапії». Він стверджує та наголошує: «Клініка є застосуванням усіх знань, які входять до складу медичної освіти. Анатомія та Фізіологія, Загальна Патологія та Семіотика, Терапія, Фармакологія й Фармація — усе тут знаходить своє місце». При цьому родоначальник Київської школи внутрішньої медицини ще й обґрунтовано відзначає, що майбутньому фахівцю з лікувальної справи подання «усіх знань» повинно здійснюватись адаптовано до потреб його майбутньої професійної діяльності. «Топографічна Анатомія в такому вигляді, як її викладають сьогодні, здебільшого з досить

штучними розподілами на ділянки (regiones), з такими описами меж кожного органа, які не можуть бути для нас настановами при дослідженні живої людини, — така топографічна Анатомія недостатня для Клініциста», — зауважує він. На завершення перший київський терапевт безапеляційно резюмує: «Усе те, що Діагностика, Патологія та ретельне спостереження за перебігом хвороби відкривають нам правильного й позитивного, має бути взятим до уваги». Основне завдання, на виконання якого спрямовано все клінічне викладання в розробленій професором Ф.С. Цицурінім концепції організації медичної освіти, визначається безпосередньо з позиції гуманізму: «Лікування хворих — головна й кінцева мета занять Лікаря». Таке безапеляційне визначення основного завдання лікарської діяльності з позицій гуманізму було разюче відмінним від сповідуваного на той час багатьма клініцистами нігілістичного підходу. Надалі традиція організації медичної освіти на засадах клінічної медицини, що незмінно керується постулатами гуманізму, стане визначальною в діяльності Київської школи внутрішньої медицини.

Чітко визначивши основну мету та завдання клінічної медицини, Федір Степанович як людина конкретної дії влучно конкретизує й безпосередні завдання, що стоять перед наставником. «Перший обов'язок клінічного Викладача — показати своїм слухачам, як потрібно досліджувати хворих, як збирати явища для складання правильних уявлень щодо хвороби», — однозначно визначає він. Родоначальник Київської школи внутрішньої медицини також наголошує: «...Недостатньо визначити природу хвороби, потрібно вміти спостерігати її» та підкреслює, що за цього «...більше, ніж де-інде, ... потрібно відокремлювати (індивідуалізувати) стан хворого» та враховувати «...важливу відмінність тих явищ, які відбуваються внаслідок здійсненого лікування...» Знову ж — яка разюча відмінність від сповідуваного на той час (та скажемо відверто, і в сьогоденній дійсності тотальної стандартизації) багатьма клініцистами нігілістичного підходу! І тільки після чітко визначеного на засадах гуманізму основного завдання клінічного викладання перший київський професор-терапевт викладає методологічні аспекти підготовки фахівця з лікарської справи та формування в нього клінічного мислення.

Говорячи безпосередньо про організацію процесу клінічного викладання, інтерніст Цицурін Ф.С. справедливо відмічає: «Уміння користуватися своїми знаннями, яке ми будемо називати технічною частиною Лікарської Науки,

набувається тільки практично й до того ж тільки в Клініці», бо «аускультацию, отже, як і більшу частину фізичної Діагностики, неможливо вивчати з книг». Незмінний алгоритм належного застосування в лікарській практиці так званої «технічної частини» медичних знань та побудову на їх основі клінічного мислення він викладає просто, чітко та зрозуміло: «Починаючи з перших елементів хвороби, з її ознак (Симптоматологія), піднімаючись поступово до їх сучасного значення та об'єднуючи їх у відомі групи (Семіотика), пояснюючи їх залежність і зв'язок з органічним субстратом (Патологічна Анатомія) і всі сприятливі тому внутрішні й зовнішні впливи (Патогенез), збираючи нарешті з них щось ціле (Діагностика), ми йдемо одним і тим самим шляхом — шляхом анатоμο-фізіологічним: тому, що хвороба та здоров'я, по суті, є тільки різними сторонами одного й того самого життя, яке перебігає за одними й тими самими законами». Федір Степанович дуже переконливо говорить про потребу постійного вивчення клінічної динаміки: «І коли нарешті на основі семіотичних знань і точних досліджень ми дійшли до розпізнавання хвороби — на цьому не закінчуються ще всі обов'язки Лікаря. Тільки постійне та ретельне спостереження може ознайомити нас із перебігом хвороби, з різними змінами, яких вона набуває у своєму перебігу, зважаючи на особливості хворого, вік, стать, конституцію тощо». Інтерніст Ф.С. Цицурін, дивлячись далеко в майбутнє клінічної медицини, окремо зупиняється на важливості застосування та необхідності вдосконалення лабораторно-інструментальних методів діагностики: «У всі часи Лікарі вважали необхідним точне дослідження головних явищ у хворому організмі, якими є: зміни температури тіла, дихання, мови, пульсу тощо. Наразі способи наших обстежень суттєво збагатились завдяки винайденню деяких пристроїв, які значно розширюють можливості наших органів чуття. Таким чином, ми не задовольняємось простим оглядом, а закликаємо на допомогу в потрібних випадках дзеркало, збільшувальне скло, мікроскоп. ... Під час дослідження виділень (excreta) ми не обмежуємось лише їх фізичними якостями, а вдаємося до засобів Хімії тощо. Тільки за належного знання всіх цих способів дослідження, тільки за правильного їх застосування й може бути виконана найголовніша частина Діагностики». При цьому перший київський професор-терапевт, очевидно, передбачаючи можливість тотального домінування лабораторно-інструментальної діагностики в клінічній практиці в майбутньому, застерігає: «... Не в перевагах того чи іншого методу знаходяться

всі таємниці лікарської Діагностики, а в умінні користуватися ними в кожному конкретному випадку». І на закінчення послідовний та відданий науково-дослідному пізнанню Федір Степанович переконливо констатує надважливе значення для лікувальної справи та клінічного навчання автопсії: «Закінчується хвороба смертю, Патологічна Анатомія відкриває нам нове джерело, частково для перевірки нашої думки про хворобу й призначений план лікування, частково для пояснення, можливо, не розпізаного за життя, незважаючи на найретельніше дослідження. Лікарські помилки в цьому разі можуть принести нам велику користь, якщо тільки ми не соромимося зізнатися в них і перетворити їх на предмет нового навчання. ...» Так, у середині ХІХ сторіччя в межах запропонованої родоначальником Київської школи терапевтів концепції організації медичної освіти було пророчо визначено місце конкретних інструментів лікарського пізнання та сформований стрункий алгоритм клінічного мислення. Зрештою, цим було закладено й належне підґрунтя для градації етапів діагностичного процесу (попередній — розгорнутий — кінцевий клінічний — патологоанатомічний діагнози). Тож із позицій історичної ретроспективи зазначимо, що фундамент успішності Київської школи внутрішньої медицини першочергово був закладений заснуванням першим київським професором-терапевтом Федором Степановичем Цицуріним плідної традиції засвоєння навичок ретельної аналітики всієї сукупності клініко-анамнестичних даних та результатів лабораторно-інструментального дослідження безпосередньо під час клінічного викладання. Реалізація цієї прогресивної традиції в освітньому процесі на медичному факультеті Університету св. Володимира дало його вихованцям ефективний інструмент синтетичного застосування в науковій та практичній лікарській діяльності «усіх знань, які входять до складу медичної освіти».

При цьому з позиції сьогодення відмітимо й таке. Звичайно, можливості технічних засобів навчального процесу у ХХІ сторіччі фантастично відрізняються від ХІХ. Зрозуміло, що при вивченні анатомії та гістології необхідно якомога ширше застосовувати тривимірну (3D) графіку, що не тільки спростить і підвищить результативність засвоєння неймовірно великих обсягів матеріалу, а й підготує до належного сприйняття даних комп'ютерної та магнітно-резонансної томографії. Давно вже назріла потреба створення уніфікованої картотеки та широкого застосування цифрових записів шумів функціонування внутрішніх органів не тільки для засвоєння, а й

для контролю навичок з аускультатії. При цьому бажано б і сам процес засвоєння клінічних навичок здійснювати з урахуванням закономірностей фізіології людської пам'яті. Усталені тематичні збірки електрокардіограм, рентгенограм, гемогістограм тощо в цифровому вигляді здатні значно підвищити ефективність навчального процесу. Усе це не тільки розширить можливості та комфортність набуття якісних знань і навичок, але й забезпечить належну об'єктивність контролю й визначення засвоєного рівня знань. Зрозуміло й те, що фантастичне розширення можливостей поширення інформації в епоху ІТ-технологій значно підвищує роль самоосвіти. Тож у сьогоднішній серед завдань «Клінічного Викладача» саме передача слухачам навичок уміння належним чином користуватись сучасними технологіями вже також стала нагальною. Але все це тільки інструменти для досягнення основної мети «клінічного викладання». У кінцевому результаті тільки «Клінічний Викладач» може сформулювати клінічне мислення й передати досвід належного застосування в лікарській практиці набутих (навіть за допомогою найновітніших технологій) навичок. Тож запропонований родоначальником Київської школи внутрішньої медицини алгоритм клінічного мислення залишається засадничим і в сьогоднішній. Лекція першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицуріна 1845 року «Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань» є унікальним документом. У своєму «маніфесті медицини» неминучої значущості перший київський професор-терапевт чітко виклав модерне та системне бачення стану й розвитку тогочасної медицини з акцентуванням особливої уваги саме на «клінічному викладанні».

Науково-педагогічній, клінічній та організаційній діяльності Федора Степановича був властивий дух невичерпного новаторства з розважливим ставленням до вже наявного досвіду. Його погляд був спрямований далеко за обрії майбутнього. Родоначальник Київської школи терапевтів, випереджуючи на сторіччя стан медичної думки, виразно говорить про необхідність застосування в дослідному пізнанні фахівця з лікарської справи методології доказової медицини. У 1845 році він констатує таке: «... Сумно чути, як дехто вважає теорію чимось далеким від Медицини і водночас посилається на свій досвід, на півдесятка бідних спостережень, тоді як раціональна теорія є висновком із тисячі спостережень усіх Лікарів і всіх часів». Але затверджуючи наукові засади клінічної медицини, розважливий Федір Степанович не тільки однозначно визнає, а й з повагою

говорить про феномен лікарського мистецтва. При цьому він його також трактує з позицій дослідного пізнання та наукового світобачення: «Досвідченість ... є вміння застосовувати як власні, так і чужі спостереження, вибираючи з них ... корисне застосування; або, кажучи іншими словами: досвідченість є мистецтво — на основі теоретичних знань здійснювати вдаль застосування з того, що ми бачили та знаємо, до того, що складає предмет вашого теперішнього дослідження».

Вражаючим є й те, як перший київський професор-терапевт Ф.С. Цицурін із наукових позицій природознавця тверезо визначає можливість практичної медицини: «Будь-яку теорію має, зрештою, кожен Лікар, навіть той, хто її відхиляє: вона є незмінною необхідністю мислячої істоти, і застосування одного спостереження до пояснення іншого передбачає вже посередництво теорії... Теорія — душа Науки: тому що факти самі по собі є тільки мертвими основами, які отримують життя через посередництво людського духу. Але не для всіх фактів можемо вказати пристойну теорію; не всі явища можемо пояснити...» «Ми маємо справу з різномірними й надзвичайно складними явищами; знаємо більш-менш ті закони, за якими вони відбуваються. Зібрання цих законів складає вчений базис нашої Науки. Тут маємо ми зупинитися... Усяка спроба проникнути далі — віднайти загальний ключ до пояснення всіх явищ, принаймні до цих пір, залишалась марною», — заключає він. Це сказано родоначальником Київської школи внутрішньої медицини ще в першій половині XIX сторіччя, але й у першій половині XXI сторіччя, незважаючи на колосальний прогрес і значущі здобутки науково-технічної та інформаційної революцій, фахівці з лікувальної справи можуть тільки підтвердити справедливість та актуальність такого твердження.

У своїх лекціях професор Ф.С. Цицурін стверджував: «Ніде так швидко не проявляється талант лікаря й ступінь освіченості, як у способі обстеження хворого». А запорукою продуктивного клінічного мислення він вважав суворе дотримання правила: «Кожна теорія, коли вона правдива, мусить перебувати в постійному взаємозв'язку з фактами, кожен факт мусить знаходити своє пояснення в теорії». Він наголошував, що в «... медицині, як і в усіх інших Науках, необхідна поступовість, ретельна послідовність під час переходу від простого до більш складного» і «корисно для початківця лікувати прості форми хвороби». Тож, надаючи клінічній спостережливості виняткового значення, він започатковує на

медичному факультеті Університету св. Володимира прогресивну методологію викладання терапії з обов'язковим систематичним навчанням біля ліжка хворого. Згідно із заведеним ним порядком, розгляд типових «клінічних ситуацій» здійснювався безпосередньо на практичних заняттях викладачем, а повчальних клінічних випадків — під час вчитки лекторіїв. Розуміючи важливе значення «поліклінічного викладання», Федір Степанович домігся відкриття при університетській клініці амбулаторії. Як керівник університетської терапевтичної клініки Федір Степанович також запроваджує обов'язковий розтин померлих хворих із ретельним аналізом патологоанатомічних даних. Ще перебуваючи у відрядженні в Берліні, Федір Степанович дійшов висновку про доцільність широкого застосування в клінічній практиці мікроскопічних досліджень і наполегливо намагався впровадити їх у терапевтичній клініці Університету св. Володимира. У доповіді, виголошеній на урочистому засіданні, присвяченому 25-й річниці Товариства київських лікарів, його секретар І.І. Талько відмічає професора Ф.С. Цицуріна не тільки як доповідача та лектора з проблемних питань медицини, але й як безпосереднього демонстратора «під мікроскопом препаратів глист *trichinae spiralis* і *teniae mediocannelatae*». Зазначимо, що проведення цього ювілейного засідання саме 1 листопада 1864 року — у день святкування «Клінічного свята» на 20-ті роковини відкриття університетських клінік, є промовистим підтвердженням важливої й характерної риси діяльності медичної спільноти в Києві та створеної нею крізь сторіччя школи внутрішньої медицини — пошанування та поважне ставлення до традицій свого буття.

У 1847 році в період епідемії холери в Києві професор Ф.С. Цицурін очолив тимчасову спеціалізовану інфекційну лікарню. У 1849 році він був відряджений для вивчення «повальної захворюваності цингою» у Південно-західному краю. У 1852 році Федору Степановичу було доручено з'ясувати особливості шкідливого впливу на здоров'я робітників природних умов схилив Дніпра біля Ланцюгового мосту.

Незважаючи на велике завантаження організаційною та науково-педагогічною роботою, професор-терапевт Ф.С. Цицурін був найпопулярнішим лікарем у Києві і широко відомим інтерністом за його межами [2, 4, 5]. Він — лікар-консультант студентської лікарні та інституту шляхетних панянок, училища Левашевої та 1-ї Київської гімназії. 7 січня 1848 року А.І. Лизогуб у листі до Т.Г. Шевченка пише про те, що саме «Цецурін лічить» їх спільну знайому

Тетяну Іванівну (сестру Глафіри Псьол). Федір Степанович успішно лікував професора-хірурга В.П. Караваєва. Він був особисто знайомий зі своїм геніальним земляком М.В. Гоголем та за можливості лікарував і його. Як відомо, дружина імператора Миколи I не відрізнялася завидним здоров'ям, і саме київський професор-терапевт вдало курував її фізичний стан.

У серпні 1850 року згідно з Указом Правлячого Сенату № 6834 Федір Степанович Цицурін із сином Володимиром були внесені до реєстру дворян Київської губернії [9].

У квітні 1856 році Ф.С. Цицурін брав участь у роботі 32-го конгресу «германських естествоиспытателей и врачей, собравшемся въ Вѣнѣ». Сам факт обрання його президентом медичної секції цього престижного форуму говорить про його авторитет серед європейських учених. Уже з висоти власного досвіду організатора медичної освіти та університетської терапевтичної клініки, науковця й талановитого практикуючого лікаря професор Федір Степанович готує великий (більше ніж на 100 сторінок) звіт і про це своє відрядження. У ньому він детально характеризує нові напрямки в медицині Німеччини, Франції та Австрії й подає важливу інформацію про організацію роботи клінік, шпиталів і лікарень в Європі. Цього разу надрукований у журналі Міністерства народної освіти звіт був «въ отдѣльныхъ оттискахъ разосланъ, по распоряженію министра нар. просв., во всѣ университеты, въ которыхъ были медицинскіе факультеты, для ознакомленія съ результатами означеннаго путешествія» як методологічна директива [2, 5].

Професор-терапевт Ф.С. Цицурін є одним із засновників університетської медичної бібліотеки та подарував їй понад 2 тисячі своїх книг [4, 5].

У 1857 році стався різкий поворот на життєвому шляху ординарного професора Університету св. Володимира Цицуріна Федора Степановича. Під час перебування в Києві імператор Олександр II особисто призначає його Президентом запланованої до відкриття Варшавської медико-хірургічної академії [10]. Академічне викладання медицини на окупованій Російською імперією частині території Польщі (у так званому Царстві Польському) стараннями Федора Степановича було відновлено на належному рівні, а набутий досвід керівника навчального медичного закладу військового відомства підготував його до ефективної реформаторської діяльності у «воєнному министерстві» імперії.

У 1861 році Ф.С. Цицурін став неодмінним членом Військово-медичного вченого комітету Російської імперії, а 8 вересня 1862 року обійняв

і посаду Директора медичного Департаменту військового відомства [5, 10]. Очолювана Федором Степановичем «Особлива комісія» успішно розробила раціональне положення про медичну службу та шпиталі військових округів, яке отримує 6 серпня 1864 року Вищайше затвердження. Це положення нарешті забезпечило самостійність і повне виведення військових шпиталів із структури військової господарчої служби. Дипломатичність, досвід клінічної практики, неймовірна працездатність, ретельність і визначний організаторський хист Ф.С. Цицуріна забезпечили успіх здійснюваних ним із 1862 по 1867 рік на посаді директора Департаменту реорганізацій діяльності військової медицини імперії. Зазначимо, що фактично штучно кооптованому на управлінський олімп Федору Степановичу здійснювати реформування військової медицини за відсутності високих покровителів та аристократичного походження було не просто [5]. Суттєво не змінило ситуації зі сприйняттям професора Ф.С. Цицуріна на управлінському олімпі як «чужака» й отримання ним у 1863 році звання почесного, а в 1865 році — штатного лейб-медика Імператорського двору та дійсного тайного радника. Перебуваючи на вершині управлінського олімпу системи охорони здоров'я Російської імперії, Федір Степанович не просто цікавився київськими справами, а до кінця своїх днів усіляко сприяв становленню Київської терапевтичної школи. Він намагався щороку проводити відпочинок у своєму маєтку в Татарівці на Чернігівщині [11]. Після плідної діяльності з реформування військової медичної служби 29 січня 1867 року Федір Степанович отримує призначення управителя придворною медичною частиною Імператорського двору й успішно очолює її аж до 1882 року [10]. Свою життєву звязку Федір Степанович Цицурін закінчив 19 грудня 1895 року в Петербурзі.

Діяльність

Засновник Київської школи внутрішньої медицини Ф.С. Цицурін на основі інтеграції передових ідей тогочасної медичної науки та настійних вимог лікувальної справи XIX сторіччя розробив плідну концепцію організації всієї медичної освіти на засадах клінічного викладання та успішно її впровадив в університетську навчально-наукову діяльність [5, 12]. Вона стала важливим етапом логічного продовження започаткованого в європейській університетській інституції в другій половині XVII сторіччя поступу в медичній освіті.

Заснована на основі плідної інтеграції здобутків медичної науки в Європі та кращих її надбань у Російській імперії прогресивна традиція викладання медицини, яка незмінно керується постулатами гуманізму, стала надійним фундаментом для розквіту Київської школи терапевтів наприкінці XIX — початку XX сторіччя.

Заснована професором Ф.С. Цицуріном перша Київська наукова клінічна школа внутрішньої медицини залишила по собі вагомий здобуток [7, 12]. Серед них розробка та успішне впровадження прогресивної концепції організації медичної освіти, заснування традиційних напрямків наукових досліджень Київської школи діагностики внутрішніх і шкірних захворювань, інфекційної патології, лікувального застосування мінеральних вод [5]. Учнями професора-інтерніста Цицуріна Ф.С. є відомі у вітчизняній медицині вчені доктори медицини А.І. Слободзинський, Ю.-Ф.І. Мацон, Л.К. Горецький та Л.А. Маровський. Виконані під керівництвом Федора Степановича докторські дисертації безпосередньо започаткували традиційні для Київської школи внутрішньої медицини напрямки наукових досліджень у пульмонології та

Мацон Юлій-Фердинанд Іванович

Горецький Людвіг Казимирович

**Маровський Людвіг-Карл
Адольфович**

нефрології. Внесок Ф.С. Цицуріна у відновлення академічного медицини в Царстві Польському [13] та реформування військової медицини Російської імперії в другій половині XIX сторіччя є визначним [10].

Будучи глибоко переконаним прихильником науково-дослідного пізнання, Федір Степанович Цицурін був глибоко віруючою людиною [14]. На ниві медичної галузі блискучому та обдарованому таланом інтерністу довелось постійно працювати в режимі «кризис-менеджера» у вирішенні кардинальних засадничих завдань щодо її оптимальної організаційної розбудови для потреб імперії [15]. Дипломатичність, неймовірна працездатність, ретельність, досвід клінічної практики і визначний організаторський хист забезпечували успіх усіх здійснюваних Федором Степановичем реорганізацій у медичній галузі. От тільки його талант вченого, дослідника та медика-науковця, що так яскраво і багатообіцяюче у своєму творчому злеті спалахнув у київський період за реалій Російської імперії, не мав жодних шансів бути належним чином зреалізованим. Цікаво, що професор Ф.С. Цицурін був знаним у колах приборчників ідеї слов'янської взаємності й мав із ними певні контакти. Про це свідчить хоча б те, що він отримав персональне запрошення на Слов'янський з'їзд у Празі (30 травня 1848 року) від В.В. Ганки [5]. Та від участі в ньому він відмовився. Однак традицій свого родоводу козацький нащадок, син бездержавного народу аж ніяк не цурався. Яскраве підтвердження цьому колорит світлина Федора Степановича Цицуріна в альбомі фотографій царської родини та відомих особистостей Андрія Івановича Ден'єра [16]. Насамперед звертають на себе увагу скромна, але повна гідності постава та лицарські риси його зовнішності, відкритий, але пильний погляд сильної й незалежної особистості, а ще — горде уособлення вірності традиціям

свого родоводу уродженця Слобожанщини — розкішні козацькі вуса.

Нагороди

- Орден Святої Анни 2-го ступеня (1848)
- Орден Святої Анни 2-го ступеня з Імператорською короною (1854)
- Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1857)
- Орден Святого Станислава 1-го ступеня (1861)
- Орден Святої Анни 1-го ступеня (1868)
- Орден Святого Володимира 2-го ступеня (1870)
- Орден Білого орла (1872)
- Орден Святого Олександра Невського (1877, діамантові знаки цього ордена пожалувані 1881)

Відзнаки:

- Знак Червоного хреста
- Темно-бронзова медаль у пам'ять війни 1853-1856 рр.
- Знак безпорочної служби за 15 років

Праці²

- Nonnulla de typho abdominali (fièvre typhoïde Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem. Dissert. inaug. pathologico-therapeut. etc, Dorpati Livonorum, 1841, in 8;
- Донесение министру народного просвещения: из Берлина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1842, ч. XXXV, стр. 1-12), из Вены (Журн. Мин. Нар. Просв. 1843, ч. XXXVII, стр. 75-98);
- Отчет о путешествии его с 15 августа 1842 по 15 февраля 1843 г. по Южной Германии, Швейцарии и Франции (Журн. Мин. Нар. Просв. 1844, ч. XLII, стр. 1-82);
- Отчет о путешествии его с 15 марта по 15 авг. 1843 г. по Франции (Журн. Мин. Нар. Просв. 1844, ч. XLIII, стр. 31-52 (було опубліковано і в *Russland's Medic. Zeitung*);
- Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней (Журн. Мин. Нар. Просв. 1845, ч. XLV, стр. 130-168);

² Встановлення повного переліку наукових праць потребує здійснення спеціальної ретельної дослідної роботи, оскільки професор Цицурін Ф.С. часто друкував короткі, але важливі дописи, присвячені актуальним проблемам викладацької та лікарняної практики, у часописах локального значення та газетах (напр., у Російській медичній газеті, університетських часописах тощо).

- Казлов Н., Цыцури́н Ф., Вальтер А. Медицинский отчет о холерной эпидемии в Киеве 1874 года. — К.: Тип. Губерн. правл., 1848. — 146 с.;
  - Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г. (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857, ч. ХCVI стр. 1-26);
  - Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857, ч. ХCVI, стр. 1-34);
  - Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Журн. Мин. Нар. Просв. 1857, ч. ХCVI, стр. 35-78);
  - Отчет о путешествии с ученой целью в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г. с подробными сведениями о клиниках, госпиталях, больницах, минеральных водах, существующих направлениях в медицине (Мин. Нар. Просв., Репринт, 78 с.);
  - Жагра, Erincim sive polyrogis betilae, Bighepschwamm, прот. Засѣд. (Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861-62 гг., стр. 312);
  - Желѣзистая гуттаперча (Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861-62 гг., стр. 334);
  - О мiazмѣ перемежающейся лихорадки (Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1861-62 гг., стр. 431);
  - Чесотка и ея лечение (Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1862-63 гг., стр. 403);
  - О соискании военными врачами премии за представленные сочинения. Предложение Ѳ.С. Цыцурина (Военно-Мед. Журналь, 1866 г., ч. 96);
  - О лечении цынги и глазных болезней Кавказскими ключами (Военно-Мед. Журналь 1878 г., ч. 131, VI, 38-41);
  - О холере въ Парижѣ (Труды Общ. русских врачей въ С.-Пб. 1884-85 гг., ч. I, стр. 62).
- Адаптовано українською мовою:**
- Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань. Практикуючий лікар. 2014.2:13-25.

Список використаної літератури

1. Цыцури́н, Федор Степанович. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб.: 1890-1907.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / сост. ВС Иконников. Киев: Тип. Императорского ун-та св. Владимира, 1884:728-732. — 860 с.
3. ЦИЦУРИ́Н Федір Степанович (1814-1895) — лікар. Особові архівні фонди інституту рукописус. Путівник / ОС Онищенко (відповідальний редактор), ОС Боляк, СО Булатова, ТІ Воронкова та інші. Київ: НАН України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису. 2002:268-269. — 758 с. ISBN966-02-2569-5
4. Цицури́н Федір Степанович. Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О.О. Богомольця) 1841-1919: Біографічні нариси та бібліографія / ВГ Коляденко, ЯВ Цехмістер, ОП Яворовський, ІМ Полякова / за ред. ВФ Москаленка. К.: ВД «Авіцена», 2011:27-34. — 152 с.
5. Дземан МІ. Федір Степанович Цицури́н: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів). — 2-е видання, виправлене. — К.: Видавничий дім Медкнига, 2021. — 228 с. — (Серія «Класики медицини») ISBN 978-966-1597-25-8 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://medknyha.com.ua/fedir-stepanovych-tsytsurin-pohliad-kriz-storichchia/>
6. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф. д-р. Володимир Кубійович. Париж — Нью-Йорк: Молоде життя, 1984;10:3684.
7. Бородулин ВІ. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор — Ф.С. Цыцури́н (1844-1857 гг.) [Текст] / ВІ Бородулин. Пробл. соц. гигиены и история медицины. 1997;2:50-53.
8. Терапевтическая факультетская клиника. Записка проф. Ф.Ф. Меринга // В кн.: Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Университета Св. Владимира (1834-1884) / Под ред. ВС Иконникова. К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, 1884:164-166. — 416 с.
9. Списокъ дворянъ Кіевской губерніи. Изданіе Кіевского Дворянскаго Депутатскаго Собранія. Типографія 1-й Кіевской Артели Печатного Дѣла, Трехсвятительская, 5. 1906:293.
10. Ф.С. Цыцури́н: биография. Столетие военного министерства. 1802-1902. Восточная война 1853-56 гг. Очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствования Императоров Александра II, Александра III и Николая II. СПб.: Тип. М.О. Вольф, 1911:137-139. — 564 с.
11. Список гражданским чинам первых трёх классов. Исправлен по 1-е октября 1894 года. СПб, 1894:80-81.
12. Шендеровський В. Засновник першої кафедри терапії. Нехай не гасне світ науки. Книга четверта. К.: ВД «Простір», 2017:188-194.
13. Уліаш, ПБ. Вплив польсько-українських зв'язків на розвиток вищої медичної освіти і наук в Польщі та Україні до початку ХХ століття [Текст]: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.02.04 / Пшемислав Богдан Уліаш; Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика. К., 2010:23.
14. Тимошик Микола. Село: У 2-х т. Т. 1: Зійти з безпам'ятства / Передм. С Колесника. К.: Ярославів Вал, 2017:145, 352, 353. — 420 с. ISBN978-617-605-008-7
15. Лісовий В.М. Видатний вихованець Харківського університету / В.М. Лісовий, Ж.М. Перцева, М.І. Дземан. — В кн.: Вірні клятві Гіппократа: розповіді про тих, хто є взірцем для прийдешніх поколінь лікарів / за ред. В.М. Лісового, В.А. Капустника, Ж.М. Перцевої; укладачі: Ж.М. Перцева, І.В. Киричок, О.В. Семененко; Харківський національний медичний університет. — Харків : ХНМУ, 2020. — 624 с. — С. 198-201.
16. Деньер АИ. Альбом фотографических портретов августейших особ и лиц, известных в России. СПб., 1865. Тетрадь № 9. Сентябрь.